

J. Zachwatowicz, B. Marconi

"Praktika restavracionnych rabot", Moskva 1950 : [recenzja]

Ochrona Zabytków 5/1 (16), 68-72

1952

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Z P I Ś M I E N N I C T W A

Z PIŚMIENICTWA OBCEGO

„Praktika restavracionnych rabot“ wydanie: Gosudarstvennoe Izdatelstvo Architektury i Gradostroitelstva. Ministerstvo Gorodskogo Stroitelstva — Upravlene po Ochrane Pamjatnikov Architektury. Zbornik I. Moskva 1950.

I

Już ten pierwszy tom wydawnictwa, poświęconego zagadnieniom prac konserwatorskich w Z.S.R.R. jest cennym wkładem w ubogą literaturę konserwatorską. We wstępie do wydawnictwa Sz. E. Ratija wskazuje na szczególną troskę i uwagę, jakie społeczeństwo i władze Z.S.R.R. przejawiają dla skarbów narodowej kultury, oraz na konieczność postawienia spraw ochrony i badań pomników kultury na najwyższym poziomie naukowym. Podstawowym zadaniem wydawnictwa jest publikacja osiągnięć w zakresie konserwacji, wymiana doświadczeń licznych rzesz fachowców pracujących w dziedzinie konserwacji zabytków oraz popularyzacja zagadnień konserwatorskich.

Sz. E. Ratija wskazuje na ogrom zadań, które czekają jeszcze konserwatorów Z.S.R.R., zadań wynikających zarówno ze zniszczeń pomników architektury w ostatniej wojnie jak i z licznych zniekształceń i dyletanckich prac konserwatorskich i restauratorskich XIX wieku.

Dekret rządu, podpisany przez Stalina, z 14. X. 1948 r. postawił przed służbą konserwatorską zadania naukowo-metodycznego kierowania sprawami ochrony i badań pomników kultury, oraz naukowego doskonalenia metod konserwatorskich. Na tej podstawie rozszerzono znacznie zakres prac naukowych w konserwatorstwie włączając licznych naukowców z dziedzin chemii, fizyki i biologii do zadań badawczych i poszukiwania nowych metod konserwatorskich. Powstała ogromna ilość pracowników konserwatorskich, które wykonują zarówno badawczo inwentaryzacyjne jak i techniczno-konserwatorskie prace. Autor przytacza szereg przykładów ogromnych w swej skali prac wykonanych przez te pracownie, jak odbudowa Sofijskiego soboru w Nowogrodzie i wiele innych pomników architektury w tym mieście, prace w Pskowie, które objęły ponad 100 zabytków, prace we Włodzimierzu, Riazaniu, Moskwie, Leningradzie i innych miastach

Rosyjskiej Republiki, jak również poważne prace konserwatorskie prowadzone w republikach Ukrainy, Białorusi, Armenii, Gruzji, Azerbejdżanu, Mołdawii, Średniej Azji i republik nadbałtyckich. Pierwszy tom wydawnictwa „Praktika restavracionnych rabot“ zapoczątkowuje publikację ogromnego materiału naukowych studiów i niezwykle ciekawych odkryć, dokonanych podczas prac konserwatorskich, oraz omówienie metod prac konserwatorskich i udoskonalen technicznych, dokonanych w tak ogromnej już praktyce robót konserwatorskich na terenie Z.S.R.R.

S.A. Kalning-Michałowska w artykule „Ochrana i uzuczenie pamjatnikov architektury“ omawia znaczenie naukowego badania zabytków architektury. Nie tylko umożliwia ono stworzenie rejestru zabytków, lecz doprowadza w wielu wypadkach do kapitalnych odkryć, które wzbogacają historię architektury, a poza tym po przeprowadzeniu właściwych prac konserwatorskich przywracają zabytkowi jego pierwotne wartościowe oblicze.

Autorka omawia szczegółowo wiele przykładów wskazując na nowe wnioski naukowe, wynikające z przeprowadzonych badań i prac inwentaryzacyjnych, przytaczając liczne rysunki inwentaryzacyjne i oparte na naukowych podstawach projekty konserwatorskie. W wyniku badań stwierdzono np. że cerkiew Kołomny (Trifona) uważana dotychczas za budowę 1848 roku, wzniesiona została w XVI wieku; ustalony został właściwy pierwotny wygląd cerkwi „Rizopłożenija“ na Kremlu w Moskwie, który uległ zmianom w okresie baroku. Prace badawczo-inwentaryzacyjne umożliwiły stworzenie dokumentacji prac konserwatorskich i rekonstrukcyjnych Klasztoru Wołokoławskiego oraz „domu operowego“ wiejskiej rezydencji Caricyno (dzieło Bażenowa z 1780 r.).

Duże znaczenie naukowe posiada inwentaryzacja i zbadanie świątyni z VII w. w Lekit, w Azerbejdżanie, stanowiącej ciekawy przykład rotundy z wewnętrznymi kolumnami i słupami. Doniosłą pracą naukową i konserwatorską było zbadanie a następnie restauracja mauzoleum Gur — Emira w Samarkandzie, wzniesionego w 1424 roku, stanowiącego wspaniały przykład architektury Uzbekistanu. Wymowny jest fakt, że prace naukowo badawcze i konserwatorskie prowadzone były przy mauzoleum Gur — Emira od roku 1943,

a więc w czasie wojny i przy tylu innych zdawałoby się ważniejszych zadaniach.

W zakończeniu artykułu autorka zamieszcza spis architektonicznych inwentaryzacji w zbiorach „Upravlenia po ochrane pamiatnikov“. Spis obejmuje 78 miejscowości z ponad 160 obiektami. Większość obiektów stanowią cerkwie i klasztory (86), następnie urządzenia obronne (twierdze i obronne klasztory). Drugi spis obejmuje projekty rozpatrzone i zatwierdzone przez Radę Naukową Urzędu Ochrony Pomników Architektury, obejmujący 45 obiektów, oraz spis 20 planów miast z oznaczonymi zabytkami.

S.N. Dawydow w bogato ilustrowanym artykule p.t. „Vosstanovlenie architekturnych pamjatnikov Novgoroda v 1945 — 49 godach“ omawia szczegółowo działalność i wyniki prac specjalnej pracowni konserwatorskiej powołanej w 1944 roku dla stworzenia projektów i wykonania rekonstrukcji i konserwacji zabytków Nowogrodu Wielkiego, zniszczonych lub uszkodzonych przez hitlerowców. Wśród tych zabytków znalazły się dzieła tej miary, co słynna cerkiew Spasa Nieriedzicy (1198), Mikołaj na Lipnie (1292), Spasa na Kowalewie (1345), Uspienija na Wołotowym polu (1352), sobór Skovorodskiego klasztoru (1355) oraz w pierwszym rzędzie Sofijski sobór (1045—1050), którego badanie i rekonstrukcja powierzona została specjalnej pracowni konserwatorskiej, której prace omawia autor oddzielnie w następnym artykule.

Na załączonym do artykułu planie miasta uwidocznione jest rozmieszczenie głównych zabytków Nowogrodu. Jądro miasta stanowi Kreml z licznymi zabytkami (m. in. Sofijski sobór). Następne grupy zabytków stanowią „Dworzyszcze Jarosława“ z pięcioma cerkwiemi i klasztor „Antoniew“ i wreszcie 32 obiekty rozrzucone na przestrzeni całego miasta w promieniu ok. 1,5 km od Kremla.

Prace konserwatorskie na Kremlu poza głównymi obiektami jak sobór, cerkiew Pokrowska, cerkiew Sergiusza Radonieżskiego, dzwonnica i „Granovitaja pałata“ objęły mury i baszty. Przy pracach odkryto wielką ilość nieznanych dotychczas detali: obramień okiennych, portali i fryzów, które po rekonstrukcji wzbogaciły formę zabytków.

Ze szczególną troskliwością prowadzone były prace przy cerkwi Spasa-Nieriedzicy, barbarzyńsko zniszczonej przez hitlerowców. O. M. Szulak przedstawia prace odgruzowania tej świątyni w specjalnym

artykule „Raskopki ruin cerkvi Spasa-Nieredicy bliz Novgoroda“ str. 123—133.

Przy odbudowie zastosowany był w zasadzie materiał pierwotny (kamień) na zaprawie wapiennej (w dolnych częściach z dodaniem cementu), jednak z uwagi na konstrukcyjne osłabienie pewnych części budowli wprowadzone zostały do wątku wzmocnienia żelazne i żelbetowe (narożnik południowo wschodni).

Prowadzone przy kilku cerkwiach Nowogrodu prace zabezpieczające wymagały konstruowania wysokich wewnętrznych konstrukcji drewnianych dla podtrzymania zagrożonych sklepień. Konserwacja sklepień i dachów jest w toku.

Sprawom konserwacji czółowego pomnika architektury rosyjskiej — soboru Sofijskiego w Nowogrodzie poświęcony jest artykuł S. N. Dawydowa p.t. „Vosstanovlenie Sofijskogo Sobora v Novgorode v 1945 — 49 godach“ (str. 74 — 84). Uszkodzenia z okresu wojny polegały na zniszczeniach hełmów i dachów, przebiciu sklepień i ścian pociskami oraz ciężkim uszkodzeniu jednego z bębnow. Po prowizorycznym zabezpieczeniu soboru w 1944 roku prowadzone były od 1945 r. prace konserwatorskie, które doprowadziły do zupełnego zakończenia konstrukcyjnych robót budowlanych oraz wszelkich robót zewnętrznych. Niemcy wywieźli pięć krzyży z kopuły oraz złoconą blachę z kopułą środkowej. Część krzyży została odnaleziona i wróciła na swoje miejsca. Trzy krzyże zostały zrobione na nowo (z żelaza obciążone miedzią i pozłoczone). Autor podaje szczegółowy opis złocenia krzyży oraz środkowej kopuły, przy czym złocenie kopuły odbywało się pod osłoną olbrzymiego namiotu otaczającego kopułę. Ściany soboru po naprawie uszkodzeń otynkowano wapnem o ciepłym tonie.

Specjalne studium naukowo-konserwatorskie poświęcono dzwonnicy sofijskiego soboru w Nowogrodzie w opracowaniu I. E. Kruszelnickiego p. t. „Zvonnica Sofijskogo Sobora“ (str. 85 — 113). Budowla ta wywoływała oddawna dyskusję naukową w odniesieniu do daty swego powstania. Na podstawie wnikliwych badań przeprowadzonych obecnie oraz starannie zebranych i krytycznie zestawionych źródeł autor ustala datę budowy na rok 1439 oraz etapy dalszych przebudów w XVI i XVII wieku. Odnalezione fragmenty architektoniczne pozwalają na rysunkową rekonstrukcję dzwonnicy w XVI wieku (rys. 13), noszącej cechy gotyckie, a następnie formy jej w XVIII w. (rys. 19). Projekt konserwatorski opiera się na wy-

glądzie dzwonnicy w XVII wieku, z tego bowiem okresu pochodzi ogromna większość zachowanych jej form. Pozostawiono jednak do dalszych studiów i ewentualnych późniejszych zmian sprawę przykrycia dzwonnicy, pochodzącego w obecnej formie z XIX wieku.

Dzwonnica wymagała żmudnych prac konserwatorskich, bowiem od wybuchów bomb lotniczych wystąpiły w niej liczne groźne pęknięcia i przesunięcia oraz obluźnianie warstw ceglano-muru. Wykonano szereg przemuruowań, a pęknięcia przemyto wodą i zalano zaprawą cementową 1:1:3. Zastosowano również zabetonowane w murze belki dla wzmocnienia i związania wybrzuszonych ścian i słupów.

Drugim obiektem z XV wieku, któremu poświęcono specjalne studium, jest pałac arcybiskupi w Nowogrodzie. W. N. Zacharowa w artykule p. t. „Issledovanie i projekt restavracji archiepiskopskogo dvorca v novogorodskom Kremle” (str. 114—122), daje szczegółową analizę tego ciekawego zabytku. Odkryte w czasie prac badawczych obramienia otworów i fryzy pozwalają na przywrócenie zabytkowi bogactwa form które otrzymał podczas przebudowy w XVII wieku, zatraconego następnie w przeróbkach, zamurowaniach i otynkowaniu w XIX wieku. Projekt rekonstrukcji opracowany jest z dużym umiarem w oparciu o elementy stwierdzone podczas badań.

Następny artykuł L. M. Szulaka p. t. „Raskopki ruin cerkvi Spasa-Nieredicy bliz Novgoroda” omawia szczegółowo wyniki odgruzowania słynnej cerkwi z polichromiami z końca XII wieku, zniszczonej barbarzyńsko przez hitlerowców w 1941 roku. Odgruzowanie wykonane zostało z nadzwyczajnym pietyzmem metodą archeologiczną tak, iż najmniejszy drobiazg ani fragment tynku z resztką polichromii nie uszedł uwagi badaczy. Jednocześnie z odgruzowaniem wykonywane było zabezpieczenie pozostałych na ścianach fragmentów polichromii. Prace były podjęte już w 1944 roku, lecz dopiero w 1946 roku powołano specjalną pracownię, która pod kierunkiem autorki wykonywała prace w 1946 i 47 roku. W wyniku tych prac odnaleziono, zebrano i utrwalono liczne fragmenty fresków oraz wiele przedmiotów m. in. pieczęć i skarb 511 monet z XIV — XV w. Na podstawie odnalezionych fragmentów autorka przeprowadza analizę fresków i wyprowadza bilans strat, który wygląda tragicznie, większość bowiem słynnych kompozycji nie istnieje lub zachowały się z nich drobne fragmenty.

Badania cerkwi Nieredziicy ustaliły poza tym ciekawe dane dotyczące techniki budowlanej XII wieku w Nowogrodzie. Ściany wykonane są z kamienia wapiennego i muszlowca z przebiegającymi co kilka warstw płaskimi ceglami (plinf) o wymiarach 18x22x3,3 oraz 22-28,5x17-19,5x3,4 cm. Spotykają się również cegły pięciokątne podobnych wymiarów. Zaprawa wapienna ma kolor jasno różowo-żółty z bardzo małą domieszką tłuczonej cegły i kamienia. W gruzach ścian i sklepień oprócz cegieł — plinf odnaleziono fragmenty garnków akustycznych („gołośnik”) z typową dla XII wieku ornamentacją.

Ciekawe zagadnienie techniczno-konserwatorskie porusza N. P. Zvorykin w artykule „Metodika ukreplenija kamiennych (kirpicznych) kładok pamjatnikov architektury putiom nagnietanija rastvorov v treszcziny kładki” (str. 173—192). Problem zachowania dawnego wątku murów z kamienia lub cegły nawet przy poważnych uszkodzeniach i pęknięciach należy do pierwszorzędnych zagadnień konserwatorskich. W walce z tak bardzo rozpowszechnioną niestety metodą wymiany całych partii spękanych murów, autor szczególnie rozważa metodę zastrzyków zaprawy, które pozwalają na wzmocnienie muru przy jednoczesnym zachowaniu wątku. Autor podkreśla, że same zastrzyki bez zbadania i usunięcia przyczyn spękań nie będą wystarczające i wskazuje na konieczność systematycznego zbadania całego muru, ustalenia wielkości i kierunku pęknięć z oznaczeniem ich na rysunkach ścian. Przy ścianach tynkowanych należy zwrócić uwagę, że pęknięcie tynku może nie odpowiadać pęknięciu ściany i konieczne jest zbitcie tynku lub przynajmniej wykonanie kilku poprzecznych nacięć dla ustalenia szerokości pęknięcia. Rysunkowe zestawienie pęknięć uzupełnione opisem i analizą techniczną i chemiczną muru i zaprawy da podstawę do sporządzenia projektu koniecznych wzmocnień ściany, które będą polegały na pracach konstrukcyjnych, niezbędnych dla zapewnienia stałości muru, oraz na zastrzykach zapewniających jego spoiwość.

Przy wyborze spoiwa — zaprawy należy zwrócić baczną uwagę na wybór zaprawy uwzględniając różnice w termicznej rozszerzalności materiałów oraz warunków, w których znajdzie się zaprawa w murze. Jeżeli zaprawa zastrzykiwana nie ma zasadniczego statycznego znaczenia dla wzmocnienia muru można używać zaprawy wapiennej z 10—15% cementu. Użycie cementu jest wykluczone, o ile na ścianie

wzmocnionej zastrzykiem znajdują się tynki z freskami. Może być wówczas stosowana zaprawa wapienno-alabastrowa. Na ogół poza tym do wzmocnienia murów należy stosować zastrzyki cementowe z cementem wysokiego gatunku (300, 400). Dla zwiększenia plastyczności zaprawy można dodać wapna gaszonego 20—40% lub czarwonej gliny (10—20%).

Zaprawy używa się o zmiennym stosunku w zależności od grubości szpar: szerokie pęknięcia 8—10 mm — 1:3, 1:2; pęknięcia 2 — 3 mm — 1:4 — 1:5. Wreszcie drobne pęknięcia 1:8 — 1:9 stosunku cementu do wody.

Sposób wykonania zastrzyków podaje autor w trzech odmianach: 1) zalewanie pod ciśnieniem powstającym przez wyższe ustawienie naczynia z zaprawą, 2) zastrzyk pod ciśnieniem z pompy inżektorem, wprowadzonym do muru przez wyborowany otwór, 3) zastrzyk pod ciśnieniem z pompy inżektorem przyciśniętym do pęknięcia — sposób proponowany właśnie przez autora artykułu.

Autor omawia następnie te trzy metody stwierdzając, że przy pierwszym sposobie ustawienie naczynia z zaprawą o 4—5 metrów powyżej pęknięcia daje ciśnienie ok. 0,4 — 0,5 atm. co jest ciśnieniem często niedostatecznym.

Drugi sposób zastrzyków polega na przeborowaniu otworów w murze, przemyciu pod ciśnieniem pęknięć i głębi ściany, następnie zaprawieniu pęknięć i wszelkich szczelin i wreszcie zastrzykiwaniem pod ciśnieniem zaprawy inżektorem do wyborowanych otworów. Ciśnienie nie powinno przekraczać 2 — 2,5 atm. i zależy od stanu muru. Inżektory winny posiadać na końcu gumowy uszczelniacz.

Wreszcie autor zaleca stosowany z powodzeniem system z inżektorem przyciśkanym. Wówczas pęknięcie po przemyciu należy uszczelnić zaprawą gipsową z osadzeniem specjalnych gniazd dla inżektorów. Unika się w ten sposób borowania i zarabiania dziur w murze. Sposób ten szczegółowo opisany i zilustrowany wydaje się bardzo przekonujący.

J. Zachwatowicz

II

Z dziewięciu prac składających się na całość tomu, dwie poświęcone są całkowicie konserwacji malowideł ściennych. W pozostałych zagadnienie to wzmiankowane jest w związku z konserwacją architektury.

Praca J. N. Dmitreva „Stennye rospisi Novgoroda, ich restavracja i issledovanie“ (raboty 1945 — 1948 godov) zawiera krótki wstęp, obejmujący historię zabytków architektury Nowogrodu Wielkiego, zniszczenia w r. 1941, opis ogólny stanu w 1944 r. oraz zarys przebiegu prac konserwatorskich zapoczątkowanych w 1945 r. Wstęp kończy się opisem powstania specjalnych placówek konserwatorskich, powołanych do życia na zasadzie decyzji Komitetu do Spraw Architektury przy Radzie Ministrów Z.S.R.R., omówieniem organizacji prac i udziału w nich od 1947 r. Państwowych Centralnych Artystyczno-Restauratorskich Pracowni.

Autor omawia zagadnienia konserwacji malowideł ściennych w ośmiu cerkwiach w Nowogrodzie, powstałych od XII do XV w. Głównym tematem są wyniki zestawień materiałów opisowych (XII w.) oraz sprawozdań, inwentaryzacji i protokółów konserwacji (XIX i XX w.) z odkryciami dokonanymi niestety na skutek zniszczenia lub uszkodzenia przez wojska hitlerowskie.

Autor poddaje te materiały wnikliwej analizie, dając wiele nowego materiału co do chronologii powstania i autorstwa malowideł, ich pokrewieństwa lub odrębności w stosunku do innych zabytków, stanu zachowania, przeróbek, opisując również tematy i rozmieszczenie malowideł.

Uwzględnione są zagadnienia techniczno-konserwatorskie, jak rodzaj i stan zapraw (tynków) i farb, oraz rezultaty odkryć dokonanych przez odsłanianie spod nowszych warstw i odczyszczań w czasie konserwacji.

Technice konserwatorskiej autor poświęca niewiele miejsca (w wielu wypadkach w odnośnikach). Podkreśla silnie trudności, jakie zachodzą przy konserwacji malowideł ściennych w szczególności w wypadkach bardzo uszkodzonych gmachów lub takich, których zabezpieczenie nie było dostateczne. Autor stwierdza, że w niektórych wypadkach, na skutek ujemnych wpływów atmosferycznych zachodzi konieczność powtarzania zabiegów zabezpieczających.

Nowoczesne naukowe zasady konserwatorskie, obowiązujące w Z.S.R.R. uwypuklone są w zagadnieniach odsłaniania, przez zalecenie ostrożności nawet przy usuwaniu przemalowań z XIX w. i w stwierdzeniu konieczności indywidualnego traktowania każdego zabytku a nawet fragmentu.

Praca ilustrowana jest 16 jednobarwnymi i 4 barwnymi reprodukcjami, przedstawiającymi rodzaj malowideł głównie przed, lecz również po konserwacji.

E. A. Dombrowskaja „O zabojevanijach i povreżdenijach drevnej freskovej živo-pisi i metodach ee restavracii“.

We wstępie autorka podaje przegląd rozwoju konserwacji w Rosji, podkreślając wybitnie pozytywne zmiany od czasu Rewolucji Październikowej. Pogłębienie wiedzy techniczno-konserwatorskiej w utworzonych zaraz po Rewolucji Centralnych Państwowych Restauratorskich Pracowniach, a później również w Pracowni Galerii Tretiakowskiej, oraz rozkaz Marszałka Stalina o organizacji racjonalnej ochrony zabytków, wydany w 1948., stworzyły w dziedzinie konserwacji nową epokę.

Autorka zwraca uwagę na konieczność badań wstępnych, zarówno historycznych jak budowy technicznej dzieła i przyczyn zniszczenia. Konieczne jest stosowanie indywidualnych metod i środków konserwatorskich, jak również ścisła współpraca z chemikami — technologami.

Poszczególne części pracy poświęcone są:

a) technice malowideł ściennych tj. fresków i temper i opisowi rodzajów warstw strukturalnych malowideł: muru, zaprawy i warstwy farby. Uzupełnieniem jest tabela barwników stosowanych w malarstwie ściennym.

b) opisowi chorób i rodzajów zniszczeń zaprawy

c) chorobom i uszkodzeniom warstwy farby

d) metodom konserwacji

e) odsłanianiu malowideł spod zapraw, pobiał i przemalowań

f) wzmocnieniu podłoża czyli zaprawy

g) wzmocnieniu warstwy farby oraz sposobom zdejmowania malowideł ze ściany i montowaniu w ramach.

W kolejnych częściach pracy, uszeregowanych metodycznie, autorka porusza zagadnienia wielkiej wagi, dotyczące nie tylko techniki poszczególnych zabiegów. Jasno sprecyzowane są, dziś bezsporne, zasady konserwatorskie.

Głównym zadaniem konserwacji jest wzmocnienie zagrożonego dzieła, jego zabezpieczenie na przyszłość. Tylko w niektórych wypadkach dopuszczalne jest wykonanie retuszów i to przeważnie w postaci neutralnego stonowania dla scharmonizowania całości. Tylko w obrazach stalugowych stosuje się dyskretne punktowa-

nie. Decyzja w sprawie wykonania retuszów neutralnych czy rekonstrukcyjnych zależy od wyników narad z Komisją Naukową.

Zagadnienia techniczno-konserwatorskie potraktowane są dokładnie i szczegółowo z wymienieniem środków używanych i opisem metod ich stosowania.

Opracowanie poszczególnych zagadnień daje jasny obraz osiągnięć Związku Radzieckiego w dziedzinie zasad konserwacji i techniki jej wykonania. Poważny naukowy stosunek do konserwacji dzieł sztuki wyraża się również w jasnym stwierdzeniu, że metody, a głównie środki stosowane obecnie nie zawsze dają zadawalające wyniki. Podane są zarówno zalety jak i wady środków stosowanych do zabezpieczania warstwy farby, do impregnacji murów kamiennych i ceglanych i usuwania różnego rodzaju przemalowań. Specjalnie podkreślone są wady materiałów stosowanych do wzmocnienia osypującej się warstwy farby (kleje zwierzęce, żółtko i kaazeina). Środki te nie zawsze spełniają swe zadanie głównie na skutek działania wilgoci, lecz zachodzą wypadki takie jak łuszczenie się, wykwitły soli, spowodowane warunkami, które nie dały się ustalić. Autorka stwierdza, że to zagadnienie oraz sprawa impregnacji rozkładającego się kamienia i cegły są najmniej opracowane i zachodzi konieczność zbadania i opracowania nowych środków i sposobów ich stosowania. Sąd autorki potwierdza opinię wielu naukowców-konserwatorów z różnych stron świata.

Dwie te prace wzbogacają dość skąpą literaturę naukowo-konserwatorską dotyczącą specjalnie zagadnień konserwacji malowideł ściennych. Sprecyzowane w nich zasady konserwacji, zbliżone do ustalonych w Polsce, potwierdzają słuszność obranego przez nas kierunku. Zaś metody i środki konserwacji omówione specjalnie szeroko w pracy Dombrowskiej, z podkreśleniem niepewności osiaganych rezultatów, potwierdzają nasze spostrzeżenia i dodają bodźca do nasilenia badań laboratoryjnych i przeprowadzania dalszych doświadczeń.

Omówione artykuły zeszytu „Praktika restavracionnych rabot“ dają obraz ogromnej pracy konserwatorskiej dokonywanej w Z.S.R.R., naukowego postawienia zagadnień ochrony pomników kultury oraz wielkiej troski Rządu i społeczeństwa radzieckiego o zachowanie skarbów kultury narodowej. —

B. Marconi